

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Директор Інституту держави
і права ім. В.М. Корецького

НАН України,
академік НАН України

Шемшученко Ю. С.

«22» листопада 2021 р.

ВИСНОВОК

Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації Бордюг Тетяни Олександрівни на тему: «Участь малолітні та неповнолітніх осіб у цивільному процесі», поданої на здобуття ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право»

ВИТЯГ

з протоколу № 7 засідання фахового семінару відділу проблем цивільного, трудового і підприємницького права від 11 листопада 2021 року

Присутні:

Головуючий на засіданні – провідний науковий співробітник відділу, д.ю.н., с.н.с. Тимченко Г. П.; завідувач відділу проблем цивільного, трудового та підприємницького права, д.ю.н., с.н.с. Бабаскін А. Ю.; провідний науковий співробітник відділу, д.ю.н., с.н.с. Сімутіна Я. В. (*рецензент*); старший науковий співробітник відділу, к.ю.н., старший науковий співробітник відділу, к.ю.н., с.н.с. Венецька М. В. (*рецензент*); старший науковий співробітник відділу, к.ю.н., доц. Севрюкова І. Ф.; старший науковий співробітник відділу, к.ю.н., доц. Трунова Г. А.; науковий співробітник відділу, к.ю.н., н.с. Молявко О. М.; д.ю.н., проф., заслужений

юрист України Фурса С. Я. (*науковий керівник*); дисертант – Бордюг Т. О.; секретар засідання – Демченко П. С.

З присутніх – 4 доктори юридичних наук та 3 кандидати юридичних наук – фахівців за профілем поданої на розгляд дисертації.

Порядок денний:

Обговорення дисертаційного дослідження аспірантки кафедри державно-правових та галузевих правових дисциплін Київського університету права НАН України Бордюг Тетяни Олександрівни на тему: «Участь малолітні та неповнолітніх осіб у цивілістичному процесі», поданого на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» щодо його рекомендації для попереднього розгляду та захисту у разовій спеціалізованій вченій раді. Тема дисертаційного дослідження «Участь малолітніх та неповнолітніх осіб у цивілістичному процесі» була затверджена на засіданні Вченої ради Київського університету права НАН України від 21 грудня 2018 року протокол № 3.

Науковий керівник – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України Фурса Світлана Ярославівна.

Слухали:

Доповідь здобувача ступеня доктора філософії Бордюг Тетяни Олександрівни по дисертації на тему «Участь малолітніх та неповнолітніх осіб у цивілістичному процесі», що подана на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 «Право».

Доповідачка обґрунтувала актуальність обраної теми, визначила мету, завдання, методологію, охарактеризувала об'єкт та предмет дослідження, виклала основні наукові положення та висновки, що виносяться на захист, вказала науково-практичну значущість роботи, зазначила про впровадження результатів дослідження.

Бордюг Т. О. зазначила, що у роботі проаналізовано теоретичні концепції у сфері захисту та дотримання прав та інтересів дітей, нормативно-

правові акти, судову практику, а також зарубіжний досвід правового регулювання статусу прав дітей та їх участі у цивілістичних процесуальних правовідносинах. Під час дослідження встановлено, що особиста участь малолітніх осіб у цивілістичному процесі наразі зводиться лише до можливості висловлення власної думки із питань, які її безпосередньо стосуються, у той час як неповнолітні можуть особисто брати участь у цивілістичному процесі на рівні із повнолітніми у справах, які виникають із правовідносин, у яких вони безпосередньо беруть участь.

У дисертаційній роботі проаналізовано загальні та спеціальні правила вчинення нотаріальних дій за участю дітей і теоретичні підходи щодо їх удосконалення. Обов'язковою умовою вчинення правочинів щодо нерухомого майна дітей є надання згоди органів опіки та піклування. При цьому автор вважає недостатнім формальне надання згоди з боку батьків та органів опіки та піклування на посвідчення договору, що укладається неповнолітніми, коли ними зміст договору безпосередньо не перевіряється. Неприпустимим також розцінюється положення ч. 4 ст. 32 ЦК, де надається більшого правового значення і переваг дозволу органу опіки та піклування, у порівнянні із запереченнями того з батьків (усиновлювачів), з яким проживає неповнолітня особа. В інтересах дитини такий спір має вирішуватися судом.

Дисертанткою обґрунтовано, що як неповнолітні, так і малолітні діти повинні визнаватися стороною у справі: позивач, в окремих категоріях справ і відповідач, третя особа, заявник чи заінтересована особа, стягувач і навіть боржник, якщо вони беруть участь у відповідному процесі опосередковано, тобто через законних представників. Це положення має стосуватися й нотаріального процесу, коли батьки укладають договір про місце проживання дитини, визначення розміру утримання на дитину, з урахуванням її віку. У такому разі дитина має займати статус заінтересованої особи у нотаріальному провадженні, оскільки її права та законні інтереси зачіпаються вчинюваною нотаріальною дією або заявником, коли вона має право сама звертатися до нотаріуса за вчиненням правочину (самостійне

подання неповнолітньою дитиною нотаріусу заяви про прийняття спадщини).

Дисертанткою проаналізовано, що статус дитини має системно простежуватися в усіх видах процесуальних правовідносин, починаючи з нотаріального процесу, цивільного судочинства до виконавчого провадження, особливо у таких категоріях судових справ як про відібрання дитини, про встановлення побачення з дитиною та про усунення перешкод у побаченні з дитиною, оскільки з певного віку законна сила судового рішення має поширюватися й на дитину та зумовлювати й для неї певні обов'язки у виконавчому провадженні, тому у таких справах воля особи має бути з'ясована і, відповідно, такі справи не повинні розглядатися в заочному режимі за відсутності дитини, оскільки нез'ясування волі дитини має слугувати підставою для скасування рішення суду (наприклад, дії по відібранню дитини, поміщенню її у лікувальний заклад тощо).

У результаті проведеного дослідження особливостей участі дітей у цивільному процесі, зокрема їх особистої участі при розгляді справ судом, автором розроблено та запропоновано стандарти умов, які мають бути забезпечені дітям під час їх особистої участі у справі. У дисертаційній роботі обґрунтовано, що висловлена однозначно і усвідомлено думка дитини має перевагу над іншими доказами, і може бути не врахована судом лише у випадку, коли одна зі сторін доведе, що думка дитини протирічить її інтересам. Відповідно, запропоновано встановити необхідність додаткового обґрунтування неврахування судом думки дитини, а не навпаки.

У дисертаційній роботі проаналізовані особливості виконання рішень у справах, що стосується прав та інтересів дітей. Доведено, що вирішення усіх питань щодо дітей мають здійснюватися із максимальним врахуванням їх прав та інтересів в силу норм міжнародного законодавства, а тому права дітей превалюють навіть над правами кредиторів, унаслідок чого усі справи, у тому числі щодо звернення стягнення на житло дітей, яке є предметом іпотеки, повинні вирішуватися на користь цих дітей. Тому дисертанткою

запропоновано шукати альтернативні способи захисту в іпотечних правовідносинах, які б враховували права і кредиторів, і боржників та їх дітей.

Також, у стислій формі було зазначено про результати апробації основних положень та рекомендацій по дисертації, про дотримання всіх формальних вимог до дисертаційної роботи, сформульовано основні положення її наукової новизни та висновки проведеного дослідження, а також пропозиції з удосконалення чинного законодавства.

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою і логікою дослідження. Дисертація складається з анотації державною та англійською мовами, вступу, трьох розділів, які об'єднані у десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 204 сторінки друкованого тексту, обсяг основного тексту – 171 сторінка друкованого тексту. Список використаних джерел складає 228 найменувань та займає 25 сторінок.

Після закінчення доповіді Бордюг Т. О. присутніми були поставлені такі **запитання:**

Д.ю.н., с.н.с. Бабаскін Анатолій Юрійович: У дисертації запропоновано, щоб звернення стягнення на предмет іпотеки, у якому зареєстровані та проживають діти, відбувалося із одночасним визначенням місця проживання дітей. Це означає, що без визначення такого місця проживання дітей звернути стягнення на предмет іпотеки буде неможливо, вірно? Якщо так, то як бути з інтересами кредиторів?

Відповідь:

Дякую за запитання. Перша за все, варто зазначити, що у даному випадку слід враховувати, що ситуація звернення стягнення на предмет іпотеки ускладнюється тим, що задоволення вимог кредитора за рахунок іпотечного майна вступає у колізію із конституційними правами громадян на житло (ст. 47 Конституції України), а також із правами та інтересами дітей, які захищаються ЗУ «Про охорону дитинства» та ЗУ «Про основи

соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей». Звернення стягнення на предмет іпотеки передбачає також виселення боржника та звільнення приміщення від його майна.

У процесі пошуку способів захисту прав кредитора, які б могли задовольнити, відповідно, і самих кредиторів, і зберегти права дітей на житло, як відправну точку ми пропонуємо взяти ст. 33 ЗУ «Про іпотеку», яка встановлює, що за наявності обставин, що ускладнюють виконання рішення або роблять його неможливим (хвороба сторони виконавчого провадження, відрядження сторони виконавчого провадження, стихійне лихо тощо), сторони мають право звернутися до суду, який розглядав справу як суд першої інстанції, із заявою про відстрочку або розстрочку виконання рішення. Положення цієї статті є показовими у тому, що законодавство допускає розстрочку і відстрочку виконання рішення, а отже, за певних об'єктивних обставин можна знайти й схожі способи розстрочки чи відстрочки для погашення боргу як альтернативний спосіб того, як задовольнити вимоги кредитора, не порушуючи і прав дітей на житло.

Таким чином, ми пропонуємо розглядати звернення стягнення на предмет іпотеки, у якому зареєстровані та проживають діти, як крайній захід, тобто коли не вдалося ніяким іншим способом вирішити спір. Натомість ми пропонуємо шукати альтернативні способи захисту і прав кредиторів, і прав дітей на житло, так як розстрочку чи відстрочку для погашення боргу.

При цьому варто зазначити, що і звернення стягнення не завжди вирішує проблеми повернення коштів кредиторів, оскільки у нинішніх економічних умовах нерухомість може роками не продаватися, що приводить до ситуації, коли кредитори все одно не отримують повернення своїх коштів, сім'ї залишаються на вулиці, а об'єкти нерухомості пустують. Для цього ми й пропонуємо пошук альтернативних способів захисту прав кредиторів із врахуванням інтересів дітей.

І тут також варто мати на увазі, що пріоритет забезпечення дотримання та захисту інтересів дітей визнається на міжнародному рівні, а тому інтереси дітей превалюють навіть над інтересами кредиторів.

К.ю.н., с.н.с. Севрюкова Інна Феліксівна: Ваші пропозиції при зверненні стягнення на предмет іпотеки обов'язково визначати місце проживання дітей чи не приведуть до зловживань з боку недобросовісних кредиторів, які будуть використовувати дітей, щоб уникнути виконання кредитних зобов'язань?

Відповідь:

Дякую за запитання. Потенційно можливість зловживання правом з боку недобросовісних учасників цивільних правовідносин існує всюди, де існує саме право, тому повністю перебачити і унеможливити будь-які зловживання неможливо. Разом з тим, суд при розгляді кожної конкретної справи надає оцінку діям сторін і може встановити зловживання правами, що відобразиться у судовому рішенні. Таким чином, у нашому баченні питання зловживання правами мають вирішуватися судом, на підставі поданих доказів і з дотриманням принципу змагальності сторін, і наразі у цій сфері відома позитивна судова практика, коли суд, встановивши зловживання з боку сторони, приймає рішення на користь добросовісного учасника цивільних правовідносин.

Втім, питання зловживання з боку боржників ми також піднімаємо у дисертаційній роботі. Наприклад, тривалий час існувала практика, коли недобросовісні боржники здійснювали реєстрацію місця проживання у предметі іпотеки чужих дітей, щоб органи опіки та піклування не давали згоду на звернення стягнення та таку нерухомість. І ця правова проблема наразі вирішена на рівні правової позиції Верховного Суду, відповідно до якої при зверненні стягнення та предмет іпотеки згода органів опіки та піклування не потрібна у випадку, коли там зареєстровані не діти самого боржника, а третіх осіб.

Окрім цього, варто також згадати і про практику Європейського суду з прав людини, відповідно до якої виселення з житла є втручанням у приватне життя особи, а тому має бути пропорційним легітимній меті. А це знову ж таки, підводить до того, що поведінка сторін, застосовувані способи захисту, оцінка дотримання балансу інтересів тощо повинна вирішуватися судом у кожній конкретній справі, тому що тільки суд і може вирішити ці питання.

К.ю.н., с.н.с. Севрюкова Інна Феліксівна: Відповідно до Ваших пропозицій, яким чином повинно здійснюватися визначення місця проживання дітей при зверненні стягнення на предмет іпотеки?

Відповідь:

Дякую за запитання. Визначення місця проживання дітей при зверненні стягнення на предмет іпотеки ми також вважаємо за доцільне віднести до компетенції суду і до тих питань, які вирішуються на розсуд суду. Таке місце проживання дітей боржника може визначатися у об'єктах соціального житлового фонду, надаватися боржникові в оренду або за місцем проживання близьких родичів боржника та його дітей (таких як батьки боржника, та відповідно баба / дід дитини). Клопотання про визначення місця проживання дитини може надаватися кредитором. При цьому не варто виключати також і той варіант, коли житло може перейти у власність кредитора в рахунок стягнення боргу, але бути надано для проживання боржнику на умовах оренди. Тобто варіантів може бути багато, проте суд має вирішити, який є прийнятним. І тут, до речі, може також виникнути необхідність участі органів опіки та піклування у вирішенні справи, оскільки при визначенні місця проживання дітей надання висновку органами опіки та піклування про умови проживання у певному житлі, у якому сторона просить суд визначити місце проживання дитини, за результатами обстеження таких умов є обов'язковим.

Д.ю.н., с.н.с. Тимченко Геннадій Петрович: У роботі запропоновано, що умова про надання дозволу органами опіки та піклування на укладення договору купівлі-продажу житла, право на яке мають діти, яка у ст. 177 СК

сформульована як «гарантії збереження прав на житло», слід сприймати широко і розуміти так, що при укладанні такого правочину відчуження житла дитини, право цієї дитини на житло гарантовано не тільки батьками, а й державою. По-перше, що нового у такій пропозиції? І по-друге, про які державні гарантії йдеться?

Відповідь:

Дякую за запитання. Суть новизни цієї пропозиції розкрита у дисертаційній роботі і полягає у тому, що формулювання ст. 177 СК як «гарантії збереження прав на житло» ми пропонуємо розуміти як гарантоване збереження дитини права на житло, тобто щоб дитина не опинилася у ситуації відсутності в неї будь-якого житла. Іншими словами, при укладенні договорів купівлі-продажу житла, у якому на момент укладення правочину проживала дитина, право такої дитини на житло має гарантовано зберегтися.

Ми робимо таку пропозицію для вирішення існуючої на практиці проблеми, коли органи опіки та піклування не дають згоди на продаж житла дитини, тому що інше житло, які батьки хочуть придбати, меншої площі. Тому дане формулювання ст. 177 СК органи опіки та піклування часто розглядають обмежено, що ці гарантії відносять до того, що житло повинно бути не меншої площі, проте це часто не відповідає інтересам дітей. Наприклад, батьки хочуть продати приватний будинок, який має загальну площу 500 м.кв., тому що не можуть його утримувати, і придбати менший будинок чи квартиру, а вивільнені кошти витратити на навчання дитини. Проте якщо застосовувати поширений нині в органах опіки та піклування підхід, що житло має бути не меншої площі, то це приводить до того, що органи опіки та піклування не надають згоди на продаж такого житла, і це не можна вважати рішенням, яке захищає інтереси дітей.

Разом з тим, оскільки органи опіки та піклування виконують державну функцію і саме держава має забезпечувати збереження прав дитини на житло, то ці гарантії можуть відобразитися, зокрема, в умовах надання згоди на укладення такого договору батьками дитини. Наприклад, органи опіки та

піклування можуть надати дозвіл на укладення договору продажу нерухомості, де проживає дитина, за умови одночасного укладення і посвідчення договору купівлі-продажу іншого житла, і тоді, як ми обґрунтуємо в роботі, нотаріус повинен буде посвідчити договір купівлі-продажу житла лише з дотриманням умов, викладених у дозволі органів опіки та піклування.

К.ю.н., с.н.с. Молявко Олеся Михайлівна: У роботі Ви також пропонуєте визнавати дітей стороною спадкового договору. Але якщо малолітня чи неповнолітня особа буде відчужувачем за цим договором, то як це узгоджується з її інтересами у майбутньому, зокрема, якщо при досягненні особою повноліття виявиться, що на момент укладення такого договору вона перебувала під психологічним впливом когось із дорослих і насправді хоче розпорядитися спадщиною інакше?

Відповідь:

Дякую за запитання. Так, у роботі ми обґрунтуємо, що діти мають визнаватися стороною спадкового договору, виходячи із загально-дозвільного принципу права, відповідно до якого дозволено все, що прямо не заборонено законом, а прямої заборони для дітей бути стороною спадкового договору закон не містить. Науковці, які заперечують можливість дітей бути стороною спадкового договору виходять із того, що на дитину не може бути покладено виконання ніякого обов'язку, проте якщо слідувати цій логіці, то тоді слід визнати дітей такими, що не можуть успадковувати після осіб, які мають певні зобов'язання перед кредиторами, оскільки тоді дитина як спадкоємець бути мати обов'язки перед кредиторами спадкодавця, проте діти спадкують, і спадкують навіть обтяжену боргами спадщину. Тому в інтересах дітей бути і набувачем у спадковому договорі.

Відповідно, якщо ми допускаємо можливість дітям бути стороною спадкового договору, то ми маємо визнати і можливість бути відчужувачем. І така позиція зумовлена тенденціями суспільного розвитку, коли діти все частіше стають власниками певного майна, яке або було їм подароване, або

успадковане ними тощо. Разом з тим, у випадку тяжкої хвороби дитини, яка має певне майно на праві власності, на наш погляд, несправедливо обмежувати її у можливості укласти спадковий договір, якщо вона забажає це зробити.

Стосовно перебування дитини під психологічним тиском, то тут взагалі не повинно бути ніякої проблеми, оскільки у такому випадку буде йти мова про дефект волі на укладення правочину, що є підставою для визнання його недійсним у судовому порядку.

К.ю.н., с.н.с. Молявко Олеся Михайлівна: У роботі обґрунтовується необхідність заслуховування думки дитини у ході виконання судового рішення. Яким чином це може здійснюватися?

Відповідь:

Дякую за запитання. Право дитини бути заслуханою з усіх питань, що стосуються її життя, закріплюється, перш за все, на міжнародному рівні статтею 12 Конвенції ООН про права дитини. Оскільки при виконанні судового рішення можуть виникати різні ситуації і питання, то державний виконавець може з'ясувати думку дитини, як особисто запитуючи у неї, так і з допомогою психолога чи представників органів опіки та піклування, тому що ми пропонуємо також залучати психолога для супроводу дитини через виконання складних для неї судових рішень, таких як про відібрання дитини, позбавлення батьківських прав тощо.

Наприклад, при відібранні дитини може виникнути необхідність взяти якісь речі дитини з собою, відповідно, потрібно запитати у дитини, що б вона хотіла взяти чи що їй необхідно. Відома також судова справа, коли суд визначив місце проживання дитини з матір'ю, проте при виконанні рішення дитина категорично відмовилася йти до матері і залишилася проживати з батьком, а суд пізніше на підставі цього змінив місце проживання дитини, визначивши його з батьком.

При цьому варто зазначити, що мова йде про з'ясування думки дитини, яка в силу свого розвитку і віку здатна сформулювати таку думку. Разом з

цим, така здатність дитини сформулювати і визначити свою думку може бути оцінена психологом, якого ми пропонуємо також залучати. До того ж, психолог може навіть надати висновок щодо того, чи дитина, висловлюючи свою думку, не перебуває під негативним впливом будь-кого з дорослих. Ці та інші пропозиції викладені та обґрунтовані нами у дисертаційній роботі.

Після відповідей на запитання учасників фахового семінару **науковий керівник доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України Фурса Світлана Ярославівна** озвучила свій **висновок**.

Фурса С.Я. зазначила, що дисертація є вагомим внеском у розвиток цивілістичної та процесуальної науки України. Робота є першим комплексним дослідженням щодо участі малолітніх та неповнолітніх осіб у цивілістичному процесі. Автором проаналізовано значний об'єм інформації, зокрема положення міжнародного законодавства, законодавства іноземних країн, вітчизняного законодавства у сфері участі дітей у нотаріальному, цивільному та виконавчому процесах, судова практика, спеціальна наукова література. Дисертантом в повному обсязі виконано освітньо-наукову складову, що підтверджується висновком наукового керівника. Всі висновки автора знайшли оприлюднення у шістнадцяти наукових працях, а саме: вісім наукових статей у закордонних та національних фахових виданнях (п'ять із них опубліковані у виданнях, зареєстрованих у міжнародних наукометричних базах, а дві із них – у періодичних наукових виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу), у семи матеріалах і тезах доповідей науково-практичних конференцій і круглих столів, а також один розділ у колективній монографії і один розділ у підручнику.

Робота є завершеним комплексним науковим дослідженням, а дисертантка успішно виконала усі завдання, поставлені перед нею. Позитивний висновок наукового керівника є в матеріалах справи дисертанта.

Науковий керівник просить підтримати та рекомендувати дисертацію до публічного захисту.

Після цього слово було надано рецензентам наукової праці.

Рецензент – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Венецька М. В. зазначила, що наукові положення, висновки і рекомендації, викладені в дисертації, мають достатній ступінь обґрунтованості, що свідчить про опрацювання дисертантом в достатній мірі відповідного інформаційно-правового матеріалу. Здобувачем було опрацьовано 228 спеціальних і загальних джерел, у яких відображено різні аспекти проблематики.

У дисертації на підставі проведеного дослідження висунуто і обґрунтовано низку ідей та теоретично-практичних конструкцій, сукупність та рівень розробки яких дозволяють кваліфікувати роботу дисертанта як завершене наукове дослідження. Зокрема, мова йде про обґрунтування автором позиції про те, що правовий статус дітей системно прослідковувався у всьому комплексі процесуальних правовідносин, починаючи від нотаріального процесу, цивільного процесу та до виконавчого провадження, із чим варто беззаперечно погодитися.

Рецензенту імпонує запропонований дисертанткою підхід, відповідно до якого суд має надавати обґрунтування для неврахування думки дитини, а не навпаки обґрунтовувати, чому ця думка має перевагу над іншими доказами, оскільки це буде мати позитивний вплив і на правозастосовну практику, і на психологічний стан та життя дітей.

Заслуговує на підтримку обґрунтування автором положення про необхідність наділення суду повноваженнями для залучення за власною ініціативою на засадах надання безоплатної вторинної правової допомоги адвоката для представництва інтересів дітей, а в окремих випадках (таких як усиновлення чи визначення місця проживання дитини) – вирішення питання про залучення адвоката і, додатково, психолога.

Дисертанткою також запропонований авторський підхід про сприйняття повноважень державних органів, які зводяться не тільки до застосування дозвільного режиму охорони прав та інтересів малолітніх та неповнолітніх осіб органами опіки та піклування, а й до системного контролю з боку держави за охороною і захистом таких прав як під час, так і після їх реалізації, зокрема і в нотаріальному, цивільному та виконавчому процесах. Ці та інші наукові положення, висновки і рекомендації, що виносяться на захист, відзначаються науковою новизною і теоретичною обґрунтованістю та підкріплюються дослідженням юридичної практики.

Водночас, дисертаційне дослідження, як і будь-яка творча праця, містить певні дискусійні положення, висвітлення яких сприятиме більш повній та об'єктивній характеристиці результатів дисертаційного дослідження.

1. Автор критикує чинну редакцію ч. 2 ст. 13 ЦК України, де допускається, що суд має право збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи лише у випадках, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб. Дисертант стверджує, що у цих випадках суд втрачатиме безсторонність і порушуватиметься принцип змагальності. Проте така позиція потребує додаткового обґрунтування, оскільки такі повноваження надані суду для забезпечення найкращих інтересів дітей та їх захисту.

2. Дисертантка обґрунтовує, що умова про надання дозволу органами опіки та піклування на укладення договору купівлі-продажу житла, право на яке мають діти, яка у ст. 177 СК сформульована як «гарантії збереження прав на житло», слід сприймати широко і розуміти так, що при укладанні такого правочину відчуження житла дитини, право цієї дитини на житло гарантовано не тільки батьками, а й державою. Це твердження потребує уточнення у частині розуміння автором гарантій з боку держави.

3. Дисертанткою запропоновано внести зміни у статтю 39 ЗУ «Про іпотеку», яка встановлює, що «одночасно з рішенням про звернення

стягнення на предмет іпотеки суд за заявою іпотекодержателя виносить рішення про виселення мешканців за наявності підстав, передбачених законом, якщо предметом іпотеки є житловий будинок або житлове приміщення», та зробити застереження: «Таке виселення має здійснюватися з обов'язковим визначенням місця проживання дітей іпотекодавця чи боржника». Проте чи таке застереження не стане приводом для зловживань з боку недобросовісних боржників? Тому така пропозиція потребує уточнення у тому, яким чином має визначатися таке місце проживання дітей іпотекодавця чи боржника.

4. Дисертантка обґрунтовує, що думка дитини має враховуватися і у виконавчому провадженні, проте автору варто також уточнити, яким чином дана пропозиція може реалізовуватися.

5. У дисертаційній роботі також обґрунтовується, що дитина може бути стороною у спадковому договорі. Однак у цьому аспекті виникають певні питання стосовно перспективи і правових наслідків для дитини в майбутньому укладення спадкового договору, де дитина буде відчужувачем. Відповідно, потребує додаткової аргументації доцільність малолітній чи неповнолітній особі бути, зокрема, відчужувачем у спадковому договорі.

При цьому варто зауважити, що викладені рецензентом зауваження мають дискусійний характер та є побажаннями автору щодо розширення предмета його дослідження. На загальну позитивну оцінку викладені зауваження ніякою мірою не впливають і ніяким чином не зменшують теоретичного та практичного значення висновків і рекомендацій, що виносяться на захист.

Зміст статей дисертанта і тез доповідей на конференції відображають основні положення дисертаційного дослідження.

Дисертація оформлена згідно з відповідними вимогами та є самостійним завершеним науковим дослідженням. Враховуючи вищевикладене, вважаю, що дисертація Бордюг Тетяни Олександрівни «Участь малолітніх та неповнолітніх осіб у цивілістичному процесі»

відповідає вимогам, що ставляться до робіт такого роду, в тому числі вимогам, передбаченим пунктом 10 «Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 року № 167, а дисертантка заслуговує на присудження їй ступеня доктора філософії за спеціальністю 081- Право.

Рецензент – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник Сімутіна Я. В. зазначила, що дисертація є актуальною, оскільки сучасні тенденції суспільного розвитку спричинюють значно вищий рівень уваги до захисту та забезпечення прав та інтересів малолітніх та неповнолітніх осіб, а прогресивний розвиток дітей спричинює їхню більшу обізнаність про свої права, що веде до збільшення ініціативності дітей у самостійному пошуку засобів захисту своїх прав. Якщо раніше у судових справах брали участь лише законні представники дітей, то нині все частіше діти стають особистими учасниками справи, які залучаються, зокрема, для з'ясування їх думки, що наразі визнано Верховним Судом обов'язковим при вирішенні справ стосовно дітей. Відомі також випадки, коли діти самостійно звертаються до адвоката про правову допомогу, що не врегулювало на законодавчому рівні, а тому потребує теоретичного дослідження та осмислення. Тому рецензована дисертація зумовлена необхідністю вирішення комплексу теоретичних та практичних завдань у сфері визначення правового статусу дітей та їх участі у цивільному процесі з урахування розвитку правовідносин та зарубіжного досвіду.

Дисертація є розгорнутим дослідженням теоретико-правових засад участі малолітніх та неповнолітніх осіб у цивільному процесі. Вона характеризується системним та логічним викладом матеріалу та належною послідовністю її структурних частин.

Позитивним є те, що робота ґрунтується не лише на теоретичних дослідженнях, у ній проаналізовані численні матеріали судової практики останніх років.

Дисертацію слід визнати першим дослідженням участі малолітніх та неповнолітніх осіб у цивільністичному процесі на рівні дисертації на здобуття ступеня доктора філософії з права в Україні. В ній запропоноване авторське розуміння поняття правового статусу малолітніх та неповнолітніх осіб у цивільністичному процесі, а також низку наукових положень, висновків і рекомендацій, що відзначаються різним ступенем наукової новизни, серед яких слід відзначити ті, які, на нашу думку, мають найбільше теоретичне та практичне значення.

Як правильно обґрунтовує дисертантка, важко погодитися з ч. 2 ст. 13 ЦПК, де допускається, що суд має право збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи лише у випадках, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб. Така активність суду порушує один із основоположних принципів – принцип змагальності, та не відповідає сучасним тенденціям розвитку процесуальних відносин у європейських країнах. З метою забезпечення належного захисту дітей у цивільному процесі автор пропонує у таких випадках залучати адвоката, що вбачається слушним вирішенням питання про досягнення якнайкращого представництва та захисту прав та інтересів дітей у суді.

Дисертанткою розроблено та запропоновано стандарти умов, які мають бути забезпечені дітям під час їх особистої участі при розгляді судової справи, що може покращити судову статистику залучення дітей до розгляду справ і з'ясування їх думки у справах, що стосуються їх прав та інтересів, яка до недавнього часу була досить низькою.

Автором обґрунтована слушна пропозиція залучати фахівця-психолога для забезпечення мінімального травмування психіки дитини під час її особистої участі у судовому розгляді, а також на стадії виконавчого провадження та для застереження психологічних ускладнень у стресових ситуаціях. Запропонований дисертанткою шлях реалізації цієї пропозиції – зокрема, через залучення на засадах надання дитині безоплатної медичної допомоги, яка фінансується державою може забезпечити реальний механізм,

який дозволить ефективно надавати дитині супровід психолога при її залученні до справи.

Інші положення, що виносяться на захист, також мають належний ступінь наукової новизни та відповідають загальному спрямуванню та розвитку теорії держави і права, науки цивільного права і процесу, тенденціям удосконалення цивільного законодавства. В переважній більшості вони є обґрунтованими та достовірними.

Загальна позитивна оцінка рецензованої роботи в цілому не виключає можливості й необхідності висунути окремі зауваження щодо її змісту, які носять дискусійний характер:

1. Не викликає сумнівів необхідність з'ясування думки дитини при вирішенні питань, що стосуються її життя. Проте більшого обґрунтування потребує позиція автора щодо того, що висловлена однозначно і усвідомлено думка дитини має перевагу над іншими доказами у справі, оскільки необхідно враховувати, зокрема, ситуації, коли така думка може бути висловлена під психологічним впливом одного із батьків.

2. Автор стверджує, що неповнолітні мають повну дієздатність у трудовому праві. Дійсно, положення ст. 187 КЗпП України визначає права неповнолітніх у трудових правовідносинах, прирівнюючи їх до прав повнолітніх та надаючи пільги в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток та деяких інших умов праці, встановленими законодавством України. Разом з тим, можливість вступу неповнолітніх у трудові відносини зумовлена необхідністю отримання згоди батьків чи інших законних представників, тому зазначене положення автора потребує уточнення та додаткової аргументації.

3. Дисертанткою обґрунтовується, що неповнолітня особа може бути стороною спадкового договору. Дане питання є дуже дискусійним у теорії цивільного права. Автор доводить можливість неповнолітньої особи бути набувачем чи відчужувачем у спадковому договорі на підставі загально-дозвільного принципу, відповідно до якого дозволено все, що прямо не

заборонено законом. Разом з тим, така позиція потребує додаткового обґрунтування в контексті дієздатності у спадковому праві, яка за загальним правилом настає із вісімнадцяти років.

4. Не викликає заперечень доцільність і практична необхідність пропозиції автора залучати адвоката для якнайкращого представництва прав та інтересів дітей у суді. Разом з тим, більш детального аналізу потребує можливість неповнолітньої особи самостійно укласти договір з адвокатом в силу існування теоретичної та практичної невизначеності у цьому питанні, зокрема, і щодо правових наслідків укладення такого договору неповнолітньою особою без згоди батьків чи інших законних представників.

5. У сфері виконання судових рішень, що стосуються прав дітей, автор робить пропозиції щодо недопущення зловживань недобросовісними боржниками правами дітей, місце проживання яких вони реєструють у об'єкті іпотеки, проте у той же час дисертантка стверджує, що інтереси дітей повинні переважати над інтересами кредитора. Проте виникає питання, чи такий підхід пріоритетності прав та інтересів дітей завідомо не створює простір для зловживань? Відповідно, автору варто уточнити, яким чином вбачається реалізація даної концепції у межах недопущення зловживань недобросовісними боржниками.

Водночас, дані зауваження мають дискусійний характер, містять побажання автору щодо розширення предмета його дослідження та свідчать про складність та різноплановість розглянутих проблем. На загальну позитивну оцінку вони не впливають і не зменшують теоретичного та практичного значення отриманих результатів.

Зауваження рецензентів були отримані дисертантом завчасно та були частково враховані шляхом внесення змін до відповідних положень дисертаційного дослідження.

У обговоренні дисертаційного дослідження взяли участь:

Доктор юридичних наук, с.н.с. Бабаскін А. Ю. надав позитивну характеристику дисертаційної роботи, підтримав позицію дисертантки щодо

необхідності запровадження залучення адвоката на розсуд суду до представництва інтересів дітей у суді. Відзначив, що робота дисертантки є завершеним науковим дослідженням, яка має необхідну новизну та практичну цінність. Робота заслуговує на публічний захист у відповідності до встановлених вимог.

Доктор юридичних наук, с.н.с. Тимченко Г. П. вказав на те, що тема дисертаційного дослідження є комплексною та актуальною. Підтримав позицію автора про те, що органи опіки та піклування мають здійснювати системний контроль за дотриманням прав та інтересів дітей. Відзначив високий науковий рівень дисертаційного дослідження, наголосив на тому, що структурна побудова дисертаційного дослідження є цілком логічною та аргументованою. Робота заслуговує на публічний захист у відповідності до встановлених вимог.

Кандидат юридичних наук, н. с. Молявко О. М. відмітила, що дисертація Бордюг Т. О. виконана на достатньо актуальну і важливу для цивілістичної науки тему, а теоретичний рівень знань тематики дослідження, які дисертантка показала у ході відповідей на запитання, свідчить про її ґрунтовну підготовку і широку обізнаність у теоретичних та практичних аспектах досліджуваної тематики. У підсумку, дисертація Бордюг Т. О. відповідає вимогам, що ставляться до робіт такого роду, та може бути рекомендована до разової спеціалізованої вченої ради для попереднього розгляду і захисту на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право».

ВИСНОВОК

про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації Бордюг Тетяни Олександрівни на тему: «Участь малолітніх та неповнолітніх осіб у цивілістичному процесі»

Обґрунтування вибору теми дослідження. Діти в силу своїх вікових і психологічних особливостей потребують особливої уваги з боку дорослих, додаткового піклування та опіки, тому захист прав дітей визначено пріоритетом національного та міжнародного права. Діти є майбутнім кожної нації, а тому зусилля, які докладаються для створення належних умов розвитку дітей та забезпечення дотримання їх прав та інтересів, прямо пропорційно впливають на те, яке майбутнє ми побудуємо.

Глобалізаційні та інтеграційні процеси стирають бар'єри між національним та міжнародним законодавством. Україна, обравши курс на євроінтеграцію, взяла на себе зобов'язання забезпечити узгодження права України із законодавством ЄС. Проте це не можна робити без наукового аналізу, оскільки імплементувати міжнародний досвід можна лише з урахуванням культурних, історичних, соціологічних та інших особливостей розвитку нашого суспільства. Відповідно, приведення законодавства України у відповідність із «*acquis communautaire*» у сфері дотримання та захисту прав дітей потребує спочатку наукового дослідження, аналізу та обґрунтування.

Окрім таких глобальних процесів існують і національні чинники, які зумовлюють актуальність теми дослідження. Зокрема, Україна залишається лідером по невиконаних судових рішеннях, що є абсолютно неприйнятним у демократичному суспільстві. А діти часто є суб'єктами, які найбільше потерпають від цього, залишаючись без аліментного утримання, чи є суб'єктами, яких намагаються використати недобросовісні боржники, щоб унеможливити звернення стягнення на нерухоме майно, зловживаючи своїми правами. Судова практика також показує, що діти залучаються до розгляду справ вкрай рідко, а їх доля до недавнього часу вирішувалася без врахування їх думки, і такому неврахуванню здебільшого навіть не надавалося обґрунтування.

Актуальність теми дисертаційного дослідження також полягає у тому, що на сьогодні в Україні практично відсутні комплексні дослідження щодо участі малолітніх та неповнолітніх осіб у цивілістичному процесі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження «Участь малолітніх та неповнолітніх осіб у цивільному процесі» була затверджена на засіданні Вченої ради Київського університету права НАН України від 21 грудня 2018 року протокол № 3. Дисертаційна робота виконана відповідно до плану наукової роботи Київського університету права Національної академії наук України «Державно-правове регулювання суспільних відносин в умовах нових глобалізаційних викликів: вітчизняні та міжнародні реалії» (номер державної реєстрації U11U004745).

Мета і завдання дослідження. Виходячи з теми дисертаційної роботи, мета і завдання дослідження полягають у тому, щоб виявити та вирішити теоретичні та практичні проблеми участі дітей у цивільному процесі. Відповідно до мети, **завданнями роботи є:**

- охарактеризувати правовий статус дітей у цивільному процесі;
- проаналізувати теоретичні та практичні засади здійснення представництва дітей у цивільному процесі;
- встановити теоретичні підходи щодо формулювання загальних та спеціальних правил вчинення нотаріального провадження за участю дітей;
- визначити особливості участі малолітніх та неповнолітніх осіб на різних стадіях нотаріального процесу;
- виявити специфічні риси спадкових відносин за участю малолітніх та неповнолітніх осіб;
- узагальнити теоретичні підходи та судову практику у сфері участі малолітніх та неповнолітніх осіб у цивільному процесі;
- розробити стандарти умов, які мають бути забезпечені дітям під час їх особистої участі у цивільному процесі;
- проаналізувати особливості участі адвоката як представника інтересів неповнолітньої дитини при розгляді цивільних справ;
- охарактеризувати теоретичні та практичні аспекти виконання рішень за участю дітей;

- дослідити зарубіжний досвід правового регулювання статусу малолітніх та неповнолітніх осіб, особливостей їх участі у цивільному, нотаріальному та виконавчому процесах;

- виявити прогалини у національному законодавстві у сфері участі дітей у цивільно-процесі, а також захисту їх прав та інтересів;

- сформулювати теоретичні та практичні рекомендації для вдосконалення нормативно-правових актів, які регулюють питання участі дітей у цивільному, нотаріальному та виконавчому процесах.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають у процесі участі дітей у цивільно-процесі та при здійсненні представництва їх інтересів.

Предметом дослідження є теоретичні напрацювання юридичної науки, які забезпечують основу для гарантованої реалізації цивільних прав та інтересів дітей та захисту їх прав у цивільно-процесі, нормативно-правові акти України, відповідне законодавство країн Європи та США, судова, нотаріальна та виконавча практика.

Методологічну основу дослідження складають загальнонаукові та спеціально-наукові методи, а також сучасні загальнофілософські концепції наукового пізнання. Зокрема, у роботі були використані такі **методи дослідження**:

- системним методом досліджувалася сукупність прав та обов'язків малолітніх та неповнолітніх осіб, їх законних представників у цивільно-процесі, які становлять основу їх правового статусу;

- порівняльним методом досліджувалися особливості підходів до визначення правового статусу дітей та його елементів, правового регулювання участі дітей у цивільному, нотаріальному та виконавчому процесах в Україні та в зарубіжних країнах, а також з'ясовувалося співвідношення схожих понять у вітчизняному законодавстві та юридичній науці і практиці інших країн (наприклад, найвищі та найкращі інтереси дітей);

- метод дедукції дозволив проаналізувати правила участі дітей та представництва їх інтересів у нотаріальному провадженні, дослідити особливості їх участі на кожній стадії нотаріального провадження, а також у позовному, наказному та окремому провадженнях;

- метод індукції дозволив охарактеризувати особливості правового статусу дітей у цивілістичному процесі на підставі знань про особливості їх статусу в цивільному, нотаріальному та виконавчому процесі;

- формально-юридичний метод та метод тлумачення дав змогу встановити зміст опрацьованих нормативно-правових актів, як України, так і зарубіжних країн, а також судових рішень;

- статистичний метод використовувався для дослідження кількості судових справ, у яких: а) діти особисто беруть участь; б) їх інтереси представляють адвокати; в) їх інтереси захищають законні представники;

- методом техніко-юридичного аналізу досліджувалися поняття правового статусу дітей у цивільному, нотаріальному та виконавчому процесі; поняття принципу найкращих інтересів дітей; законного представництва дітей у цивілістичному процесі; поняття відібрання дитини, встановлення побачення із дитиною, усунення перешкод у спілкуванні з дитиною;

- метод аналізу використовувався для дослідження теоретичних концепцій вітчизняних та зарубіжних вчених;

- метод узагальнення та прийоми логіки дозволили систематизувати використаний матеріал і зробити висновки.

Теоретико-методологічна та емпірична основа. Теоретичною та методологічною базою дослідження стали праці провідних вітчизняних і зарубіжних фахівців, які працювали у галузі міжнародного приватного, цивільного, спадкового права, міжнародного цивільного та вітчизняного цивільного процесу: Л. В. Авраменко, С. С. Алексєєв, М. В. Антокольська, Л. М. Баранкова, Т. І. Бєгова, Ю. В. Білоусов, І. А. Бірюков, О. Л. Богінич, Т. В. Боднар, В. І. Борисова, С. Н. Братусь, Л. Валєнтова (L. Valentova),

Дж. Ван Б'юрен (J. Van Buren), Дж. Голдштайн (J. Goldstein), О. О. Грабовська, Н. А. Д'ячкова, О. В. Дзера, Л. Ю. Драгнєвич, М. М. Дякович, І. В. Жилінкова, О. С. Іоффе, О.О. Кармаза, В. В. Комаров, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць, Р. А. Майданик, П. Мостовік (P. Mostowik), Л. А. Ольховик, Я. П. Панталієнко, З. В. Ромовська, С. Я. Рабовська, Н. О. Саніахметова, Л. В. Сапейко, І. В. Спасибо-Фатєєва, П. Стоун (P. Stone), Г. П. Тимченко, Є. І. Фурса, С. Я. Фурса, Є. О. Харитонов, М. В. Цвік, В. В. Цюра, Я. М. Шевченко, Ю. С. Шемчушенко, Г. Ф. Шершеневич, М. Й. Штефан, С. В. Щербак, В. Л. Яроцький та інші.

Нормативну основу дисертаційного дослідження складають Конституція України, Конвенція ООН про права дитини, Цивільний процесуальний кодекс України, Цивільний кодекс України, Сімейний кодекс України та інші закони і підзаконні нормативно-правові акти України тощо.

Емпіричною основою дослідження є рішення Конституційного Суду України, Верховного Суду України, Верховного Суду, Європейського суду з прав людини, матеріали судової практики, інші інформаційні матеріали урядових та неурядових організацій, законодавчі акти зарубіжних держав і міжнародних міжурядових організацій.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дана робота є першим комплексним науковим дослідженням участі дітей у цивілістичному процесі та представництва їх інтересів. У даному дисертаційному дослідженні дисертанткою зроблені висновки, які виносяться на захист:

вперше:

1) запропоновано авторську концепцію про сприйняття повноважень державних органів, які зводяться не тільки до застосування дозвільного режиму охорони прав та інтересів малолітніх та неповнолітніх осіб органами опіки та піклування, а й до системного контролю з боку держави за охороною і захистом таких прав як під час, так і після їх реалізації, зокрема і в нотаріальному, цивільному та виконавчому процесах;

2) встановлено, що статус дитини має системно простежуватися в усіх видах процесуальних правовідносин, починаючи з нотаріального процесу, цивільного судочинства до виконавчого провадження, особливо у таких категоріях судових справ, як про відібрання дитини, про встановлення побачення з дитиною та про усунення перешкод у побаченні з дитиною, оскільки з певного віку законна сила судового рішення має поширюватися й на дитину та зумовлювати й для неї певні обов'язки у виконавчому провадженні, тому у таких справах воля особи має бути з'ясована і, відповідно, такі справи не повинні розглядатися в заочному режимі за відсутності дитини, оскільки нез'ясування волі дитини має слугувати підставою для скасування рішення суду (наприклад, дії по відібранню дитини, поміщенню її у лікувальний заклад тощо);

3) обґрунтовано, що як неповнолітні, так і малолітні діти повинні визнаватися стороною у справі: позивач, в окремих категоріях справ і відповідач, третя особа, заявник чи заінтересована особа, стягувач і навіть боржник, якщо вони беруть участь у відповідному процесі опосередковано, тобто через законних представників. Це положення має стосуватися й нотаріального процесу, коли батьки укладають договір про місце проживання дитини, визначення розміру утримання на дитину, з урахуванням її віку. У такому разі дитина має займати статус заінтересованої особи у нотаріальному провадженні, оскільки її права та законні інтереси зачіпаються вчинюваною нотаріальною дією або заявником, коли вона має право сама звертатися до нотаріуса за вчиненням правочину (самостійне подання неповнолітньою дитиною нотаріусу заяви про прийняття спадщини);

4) обґрунтовано, що умова про надання дозволу органами опіки та піклування на укладення договору купівлі-продажу житла, право на яке мають діти, яка у ст. 177 СК сформульована як «гарантії збереження прав на житло», слід сприймати широко і розуміти так, що при укладанні такого правочину відчуження житла дитини, право цієї дитини на житло

гарантовано не тільки батьками, а й державою, оскільки саме державну функцію виконує орган опіки та піклування і саме держава має забезпечувати гарантії збереження прав дитини на житло та це положення повинно мати правові та певні процесуальні наслідки;

5) доведено, що договір про продаж житла дитини повинен посвідчуватися нотаріусом лише у тому разі, коли він укладається із дотриманням всіх умов, які вказано у дозволі (рішенні) органу опіки та піклування (наприклад, якщо орган опіки та піклування дав згоду на укладення договору продажу житла лише за умови одночасного посвідчення договору купівлі іншого житла, то нотаріус повинен вчинити нотаріальну дію саме так). І порушення цієї умови повинно мати певні наслідки – визнання договору недійсним (нікчемним) і притягнення нотаріуса до відповідальності.

б) встановлено, що презумпція «автоматичного» прийняття спадщини дітьми не завжди узгоджується із їх інтересами, а тому запропоновано передбачити для цього загального правила винятки, зокрема, встановивши, що діти (та інші особи з частковою чи обмеженою дієздатністю) вважаються такими, що прийняли спадщину, окрім випадків, коли в наступному буде виявлено, що до спадщини входять зобов'язання спадкодавця, які перевищують обсяг спадщини. Тут маються на увазі випадки, коли спадкоємці лише виявляють згоду на прийняття спадщини, але реальні обсяги спадщини можуть бути виявлені і після видачі свідоцтва про право на спадщину та після пред'явлення вимог кредиторами. Тому вважаємо доцільним при спадкуванні дітьми визначати загальний обсяг належної їм частки спадкового майна шляхом проведення нотаріусом опису спадщини в порядку нотаріального провадження з вжиття заходів до її охорони.

7) встановлено, що обов'язок нотаріуса повідомити органи опіки та піклування про видачу свідоцтва про право на спадщину на ім'я дитини відноситься до моменту, коли таке свідоцтво вже видано із визначеною в ньому часткою спадкового майна, що не можна вважати належною охороною

спадкових прав дітей під час складного нотаріального процесу, де дитині може знадобитися правова допомога. Тому запропоновано внести відповідні зміни в законодавство, щоб передбачити участь органів опіки та піклування ще на етапі реалізації спадкових прав дитини, зокрема, відкриття провадження (заведення спадкової справи, укладання договору про розподіл спадщини тощо), подачі заяв про прийняття спадщини та видачу відповідного свідоцтва, особливо у тих випадках, коли дитина або її законні представники не виявили бажання прийняти спадщину, а строк для її прийняття закінчується, але не на етапі закриття провадження після видачі свідоцтва про право на спадщину на ім'я дитини;

8) розроблено та запропоновано стандарти умов, які мають бути забезпечені дітям під час їх особистої участі при розгляді судової справи, а саме:

- максимальне врахування потреб дитини, її вікових особливостей, факторів її стану здоров'я, психологічного та фізіологічного розвитку, її побажань;
- мінімальне травмування психіки дитини (що може забезпечуватися, наприклад, видаленням із зали певних осіб, встановленням перерви у судовому засіданні тощо);
- запобігання та недопущення негативного психологічного впливу і тиску на дитину із боку інших учасників справи, що може проявлятися в тоні і змісті запитань до неї тощо. На такі прояви суд має активно реагувати, кваліфікуючи такі дії як зловживання правом;
- забезпечення необхідної підтримки для дитини, наприклад, в особі фахівців (психолога, педагога, можливо, лікаря) та близьких осіб (батьків чи інших родичів дитини, яких вона побажає бачити під час судового засідання);
- надання дитині необхідної допомоги, яку вона може потребувати чи про яку може просити;

- недопущення створення штучних перешкод для участі дитини у справі;
- притягнення до відповідальності осіб, які будуть створювати перешкоди для участі дитини у справі та у забезпеченні для цього необхідних умов.

9) обґрунтовано, що висловлена однозначно і усвідомлено думка дитини має перевагу над іншими доказами щодо вирішення питань, які стосуються її майбутнього, і може бути не врахована судом лише у випадку, коли одна зі сторін доведе, що думка дитини протирічить її ж інтересам або висловлена під чужим впливом. Відповідно, запропоновано встановити необхідність додаткового обґрунтування неврахування судом думки дитини, а не навпаки. Крім того, здатність дитини висловити власну думку може бути встановлена та перевірена судом на підставі довідки від дитячого психолога чи психіатра;

10) обґрунтовано, що для забезпечення мінімального травмування психіки дитини під час її особистої участі у судовому розгляді, а також на стадії виконавчого провадження має залучатися відповідний фахівець-психолог для застереження психологічних ускладнень у стресових ситуаціях та запропоновано шляхи реалізації цієї пропозиції – зокрема, таке залучення може здійснюватися на засадах надання дитині безоплатної медичної допомоги, яка фінансується державою;

11) доведено необхідність наділення суду повноваженнями для залучення за власною ініціативою на засадах надання безоплатної вторинної правової допомоги адвоката для представництва інтересів дітей, а в окремих випадках (таких як усиновлення чи визначення місця проживання дитини) – вирішення питання про залучення адвоката і, додатково, психолога;

12) обґрунтовано, що важко погодитися з ч. 2 ст. 13 ЦПК, де допускається, що суд має право збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи лише у випадках, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб. У цих випадках суд втрачатиме безсторонність і порушуватиметься принцип змагальності, тому у таких

справах варто визначати необхідною участь адвоката або іншої особи, які згідно ст. 56 ЦПК вправі представляти і захищати інтереси інших осіб;

13) для врегулювання випадків, коли інтереси дитини, на боці якої має працювати адвокат, не співпадають з інтересами батьків, які уклали договір про правову допомогу з адвокатом, запропоновано у ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» визначити такі поняття як «внутрішній конфлікт», коли діяльність адвоката в справі обтяжується власними інтересами, а також «зовнішній конфлікт», коли клієнт адвоката уклав з ним договір про правову допомогу в інтересах третьої сторони, однак при виконанні повноважень за договором адвокат дізнався про конфлікт інтересів клієнта та третьої сторони, що унеможливує якісне і неупереджене виконання доручення;

14) запропоновано шукати альтернативні способи захисту в іпотечних правовідносинах, які б враховували права і кредиторів, і боржників та їх дітей. Зокрема, запропоновано у статті 39 ЗУ «Про іпотеку», яка встановлює, що «одночасно з рішенням про звернення стягнення на предмет іпотеки суд за заявою іпотекодержателя виносить рішення про виселення мешканців за наявності підстав, передбачених законом, якщо предметом іпотеки є житловий будинок або житлове приміщення», зробити застереження: «Таке виселення має здійснюватися з обов'язковим визначенням місця проживання дітей іпотекодавця чи боржника». В такому випадку суди, а головне іпотекодержателі будуть обережно ставитися до інтересів дітей, а не з формальних міркувань і недоліків у законодавстві «викидати дітей на вулицю»;

15) при примусовому виконанні рішення про відібрання дитини та застосуванні адміністративних або кримінальних «заходів впливу» на боржника має так само враховуватися вік дитини, оскільки батьки не можуть зобов'язувати дитину з чотирнадцяти років йти до інших осіб, у лікувальний чи дитячий заклад через те, що з цього віку дитина наділена правом сама визначати місце свого проживання.

удосконалено:

– концепцію професора С. Я. Фурси про те, що правочини, які вчиняються неповнолітньою особою, якій була надана дієздатність, після припинення дії факту, на підставі якого їй була надана повна цивільна дієздатність, і надалі повинні вчинятися такою особою без згоди піклувальника. На подальше впровадження цієї концепції запропоновано процедуру перевірки нотаріусом наявності такої дієздатності. У підтвердження емансипації неповнолітнім може бути надано трудовий договір, що припинив чинність чи трудову книгу із відповідним записом про звільнення, свідоцтво про розірвання шлюбу, а факт зайняття підприємницькою діяльністю, яка була припинена, нотаріус так само може встановити в електронній формі шляхом безпосереднього доступу до ЄДР. Це наразі не визначено в чинному законодавстві, а тому нами запропоновано доповнити його відповідними положеннями.

подальшого поширення набули:

– концепція, запропонована професором С. Я. Фурсою та вченою Я. П. Панталієнко щодо необхідності систематизації нотаріального законодавства і виключення деяких правил вчинення нотаріальних дій із Загальних правил нотаріальних дій, в окремий розділ про ускладнення, які виникають у нотаріальному провадженні. Зокрема, у випадках вчинення нотаріальних дій за участю дітей ускладнення часто можуть бути пов'язані з відкладенням вчинення нотаріальної дії для того, щоб отримати дозвіл органів опіки та піклування на вчинення правочину за участю малолітніх та неповнолітніх осіб, а також у зв'язку із необхідністю здійснення заміни законного представника дитини, якщо нотаріусом виявлено, що такий недобросовісний законний представник діє всупереч інтересам дитини. Більше того, вважаємо необхідним визнати право однієї із сторін договору взяти тайм аут для продумування умов договору, особливо істотних, як і право відмовитися від посвідчення договору на будь-якій стадії вчинення нотаріального провадження. Відповідно, ці всі випадки повинні знайти своє

законодавче відображення у правилах вчинення нотаріальних дій у розділі про ускладнення у нотаріальних провадженнях, де такі можливі випадки будуть детально регламентовані законом тощо.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що сформульовані у дисертаційній роботі висновки, пропозиції та рекомендації може бути використано для удосконалення законодавства у сфері забезпечення участі дітей у цивілістичному процесі та належного дотримання та захисту їх прав та інтересів. Теоретичні напрацювання можуть бути використані:

- у подальших наукових дослідженнях у сфері матеріально-правового та процесуально-правового статусу малолітніх та неповнолітніх осіб; представництва їх інтересів, у тому числі адвокатом; правил вчинення нотаріальних дій за участю дітей; особливостей забезпечення дітям особистої участі у цивільному процесі та створенні для цього необхідних умов; виконання рішень, що стосуються прав та інтересів малолітніх та неповнолітніх осіб;

- під час викладання таких дисциплін «Цивільне право», «Сімейне право», «Цивільний процес», «Нотаріальний процес», «Виконавчий процес», «Спадкове право», «Адвокатура», «Міжнародне приватне право»;

- для удосконалення діяльності нотаріусів, суддів, законних представників і представників органів опіки та піклування, адвокатів, виконавців, що має забезпечити поліпшення якості охорони і захисту прав дітей.

Апробація матеріалів дисертації. Результати проведеного дослідження апробовано у таких наукових заходах:

- під час роботи IV Круглого столу до тижня права та 70-ї річниці Загальної декларації прав людини на тему «Права людини в сучасних умовах розбудови громадянського суспільства в Україні» (14.12.18; м. Київ);

- під час роботи IV Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми виконавчого процесу України: теорія і практика (06.12.19; м. Київ);

- під час роботи Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми правотворчості» (25.05.20; м. Рівне);

- під час роботи Міжнародної науково-практичної конференції «Удосконалення механізму правового регулювання суспільних відносин з урахуванням зарубіжного досвіду» (01.06.20; м. Київ);

- під час роботи Круглого столу «Актуальні проблеми сучасної юридичної науки та практики» (01.10.20; м. Київ);

- під час роботи I Міжнародної науково-практичної конференції «Scientific practice: modern and classical research methods» (26.02.21; Бостон, США).

Публікації. Основні теоретичні положення, практичні рекомендації та висновки проведеного дослідження висвітлено у шістнадцяти публікаціях, серед яких дві опубліковано у закордонних публікаціях англійською мовою і одна – польською мовою. За темою дисертації опубліковано шість наукових статей у національних фахових виданнях України, три з яких індексується міжнародними наукометричними базами; дві статті опубліковано у періодичних юридичних виданнях країн ЄС. Апробація результатів дослідження підтверджується опублікованими тезами у шести матеріалах і тезах доповідей науково-практичних конференцій і круглих столів, із яких тези однієї доповіді опубліковано за кордоном у США. Автором також опубліковано один розділ у колективній монографії і один розділ у підручнику.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з вступу, трьох розділів, які об'єднані у десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. **Загальний обсяг дисертації** становить 204 сторінки друкованого тексту, обсяг основного тексту – 171 сторінка друкованого

тексту. Список використаних джерел складає 228 найменувань та займає 25 сторінок.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Бордюг Т. О. Участь адвоката як представника інтересів неповнолітньої дитини при розгляді цивільних справ. *Цивілістична процесуальна думка*. 2018. № 3. С. 6–15.
2. Бордюг Т. О. Правовий статус малолітніх та неповнолітніх осіб у цивільному процесі. *Цивілістична процесуальна думка*. 2018. № 4. С. 26–33.
3. Бордюг Т. О. Згода органів опіки і піклування на вчинення нотаріально-посвідчуваних правочинів за участю дітей. *Цивілістична процесуальна думка*. 2019. № 2. С. 6–13.

Статті у наукових фахових виданнях України, які зареєстровані в міжнародних наукометричних базах:

4. Бордюг Т. О. Забезпечення права на життя зачатої, але ще не народженої дитини. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 182–186.
5. Бордюг Т. О. Спадкування за заповітом та за правом на обов'язкову частку дітьми. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 193–200. DOI: 10.36695/2219-5521.3.2020.35.
6. Бордюг Т. О. Теоретичні підходи щодо формулювання загальних та спеціальних правил вчинення нотаріального провадження за участю дітей. *Право України*. 2020. № 9. С. 271–284. DOI: 10.33498/loou-2020-09-271.

У зарубіжних виданнях:

7. Бордюг Т. О. Правовий статус дітей у нотаріальному процесі. *Visegrad Journal On Human Rights*. 2020. № 2. С. 13–19.

8. Bordiug T. Egzekucja z nieruchomości z udziałem dzieci na Ukrainie = (Звернення стягнення виконавцем на майно боржника за участі дітей в Україні). *Nova Currenda*. 2020. № 9. С. 82–86.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Бордюг Т. О. Міжнародно-правові аспекти захисту прав дітей у рамках ООН. *Права людини в сучасних умовах розбудови громадянського суспільства в Україні: До тижня права та 70-ї річниці Загальної декларації прав людини*: матеріали Круглого столу (м. Київ, 14 груд. 2018 р.) / редкол.: І. А. Грицяк, С. В. Бобровник, С. О. Мосьондз, Т. О. Дідич та ін. Київ: Київський ун-т ім. Б. Грінченка, 2019. С. 147–150.

10. Бордюг Т. О. Правовий статус дітей у виконавчому процесі. *Актуальні проблеми виконавчого процесу України: теорія і практика*: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 06 груд. 2019 р.) / за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ: Видавець Позднішев, 2019. С. 181–184.

11. Бордюг Т. О. Інтереси дитини: найвищі чи найкращі? *Актуальні проблеми правотворчості в Україні*: матеріали X Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Рівне, 25 трав. 2020 р.). Львів: ГАЛИЧ-ПРЕС, 2020. С.134–137.

12. Бордюг Т. О. Зарубіжний досвід звернення стягнення на житло за участю дітей. *Удосконалення механізму правового регулювання суспільних відносин з урахуванням зарубіжного досвіду*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 01 черв. 2020 р.) / відп. ред. О. Ю. Бусол. Київ: Вид-во «Ліра-К», 2020. С. 24–27.

13. Бордюг Т. О. Правові проблеми розгляду та вирішення випадків булінгу у закладах загальної середньої освіти. *Актуальні проблеми сучасної юридичної науки та практики*: матеріали Круглого столу (м. Київ, 01 жовт. 2020 р.). Київ: Ліра-К, 2020. С.66–74.

14. Bordiuh T. Rights And Obligations Of Children In Civil Procedure In Ukraine. *Scientific practice: modern and classical research methods*: Collection of scientific papers «ΛΟΓΟΣ» with Proceedings of the I International Scientific and

Practical Conference (Vol. 1) (Boston, February 26, 2021). Boston-Vinnitsia: Primedia eLaunch & European Scientific Platform, 2021. P. 86–87. DOI: <https://doi.org/10.36074/logos-26.02.2021.v1.24>.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

15. Бордюг Т. О. Правовий статус дитини у цивільному праві. *Актуальні проблеми права України та Польщі: монографія / за заг. ред. Ю. Л. Бошицького та А. Шміта; Київський університет права НАН України. Київ: Талком, 2020. С. 64–81.*

16. Бордюг Т. О. Правові системи нотаріату. *Нотаріальний процес. Інтерактивний курс (з практикумом): підручник / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, Т. О. Бордюг, Є. Є. Фурса; за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ: Алерта, 2021. 480 с.*

Характеристика особистості здобувача. Бордюг Тетяна Олександрівна народилася 02 серпня 1994 року в смт Глеваха Київської обл. У 2016 році закінчила факультет економіки і права Київського національного лінгвістичного університету, отримавши диплом бакалавра з відзнакою. У 2018 році закінчила юридичний факультет Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка, отримавши диплом магістра з відзнакою. На момент обговорення дисертаційного дослідження на фаховому семінарі є аспіранткою кафедри державно-правових та галузевих правових дисциплін Київського університету права НАН України. Зараз обіймає посаду головного спеціаліста департаменту аналітичної та правової роботи Верховного Суду. Володіє українською, російською, англійською та німецькою мовами.

Оцінка мови та стилю дисертації. Дисертація написана з правильним вживанням юридичної та спеціальної термінології. Стиль викладення в дисертації матеріалів досліджень, наукових положень, висновків і рекомендацій забезпечують легкість і доступність їх сприйняття.

За результатами попередньої експертизи дисертаційного дослідження, виконаного Бордюг Т.О., а також вивчення повноти публікації основних результатів дослідження:

УХВАЛЕНО:

1. Затвердити висновок про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації **Бордюг Тетяни Олександрівни** на тему: **«Участь малолітніх та неповнолітніх осіб у цивілістичному процесі»**

2. Констатувати, що за актуальністю, ступенем новизни, обґрунтованістю, науковою та практичною цінністю здобутих результатів дисертація Бордюг Тетяни Олександрівни відповідає спеціальності 081 «Право» та вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах) затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261 (зі змінами і доповненнями від 03 квітня 2019 року № 283), п. 10 Тимчасового порядку присудження ступеня доктора філософії, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 167 від 06.03.2019 р. (із змінами, внесеними згідно з Постановами Кабінету Міністрів України № 979 від 21.10.2020 р., № 608 від 09.06.2021 р.).

Результати голосування:

За – 7

Проти – немає

Утримались – немає

Головуючий на засіданні:

**провідний науковий співробітник
відділу проблем цивільного,
трудового та підприємницького права
Інституту держави і права ім. В.М. Корецького
НАН України,**

доктор юридичних наук

Г. П. Тимченко

Рецензенти:

провідний науковий співробітник
відділу проблем цивільного, трудового
та підприємницького права
Інституту держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук

Я. В. Сімутіна

старший науковий співробітник
відділу проблем цивільного, трудового
та підприємницького права
Інституту держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук

М. В. Венецька

Підпис: *Сімутіна Я.В.*
посвідчую
Вчений секретар Інституту
держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України
22 вересня 2014